

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه شهید چمران اهواز

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

عنوان پایان نامه :

اوضاع بنادر و جزایر ایرانی خلیج فارس از ورود اسلام تا

تشکیل دولت صفوی

دانشجو: عبدالواحد عبادی

استاد راهنما: دکتر عبدالحسین میلانی

استاد مشاور: دکتر محمدرضا علم

خرداد ۱۳۸۸

تقدیم به همسر م خانم صغری عبادی و فرزندانم

محمدجواد و فردوس که به دلیل مشغول بودنم به

تحصیل رنجهای زیادی را متحمل شدند»

تقدیر و تشکر:

بر خود لازم می‌دانم از همه‌ی کسانی که به من آموختند که از آموختن لذت ببرم، که در این میان نقش معلمان و استادانم که از آنان آموختم، دانستن برای بهتر زندگی کردن است برجسته‌تر می‌نماید، از جمله‌ی این بزرگواران: استاد راهنمای این پایان‌نامه دکتر عبدالحسین میلانی استاد دوره‌ی کارشناسی و کارشناسی ارشد اینجانب که به حق از ابتداء تا انتهاء با دقت و حوصله‌ی زاید الوصفی با راهنمایی‌هایی ارزشمند، دقیق و عالمانه‌شان من را در نوشتن این پایان‌نامه بودند، استاد دکتر محمدرضا علم استاد دوره‌ی کارشناسی ارشد که مشاوره‌ی این رساله را بر عهده داشتند استاد دکتر هوشنگ جباری استاد دوران کارشناسی و کارشناسی ارشد و استاد دکتر بهادر قیم که در زمینه‌ی تهیه‌ی بعضی از منابع به اینجانب یاری رساندند و از کارکنان محترم کتابخانه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید چمران اهواز و کتابخانه‌ی فرهنگسرای فردوسی ماهشهر که همکاری فراوانی را در این زمینه با اینجانب داشتند تقدیر و تشکر بی‌انتها بنمایم

چکیده فارسی

نام خانوادگی: عبادی	نام: عبدالواحد
عنوان پایان نامه: اوضاع بنادر و جزایر ایرانی خلیج فارس از ورود اسلام تا تشکیل دولت صفوی	
استاد راهنما: دکتر عبدالحسین میلانی	استاد مشاور: دکتر محمدرضا علم
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ ایران دوره اسلامی
محل تحصیل: دانشگاه شهید چمران اهواز	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
<p>کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، جزایر، بنادر، سیراف، عبادان، هرمز، قیس</p>	
<p>کهن‌روزگاری است که مردم جهان خلیج فارس را یک شاهراه بازرگانی و دریانوردی می‌شمارند. ارج و شهرت خلیج فارس نه تنها به سبب یادشده است، بلکه به انگیزه‌ی آن است که کرانه‌ها و جزایر آن یکی از کهن‌ترین گهواره‌های تمدن بشری است. با توجه به این‌که تا کنون در این مورد تحقیقاتی انجام و مقالاتی نیز به رشته‌ی تحریر در آمده است، اما در زمینه‌ی موضوع این رساله کمتر مطلب جامعی یافت می‌شود. بنابراین برای پژوهندگان تاریخ میانه‌ی ایران موانع و مشکلات عمده‌ای در این راستا به چشم می‌خورد که این رساله با انگیزه‌ی رفع این کمبود در تاریخ تحولات خلیج فارس انجام گرفته است. و یافته‌های آن نیز نشان می‌دهد که بنادر و جزایر خلیج فارس نقش برجسته‌ای در تحولات تجاری، فرهنگی و حتی سیاسی سرزمین ایران داشته‌اند و جزئی لاینفک از تاریخ آن بوده‌اند. موانع و محدودیت‌های میدانی برای تدوین این رساله عبارت بودند از نبود یک شناسنامه‌ی مدون از یافته‌های باستانی و باستان‌شناسی و مشخص نبودن محوطه‌های باستانی از یک سو و کمبود شدید منابع خارجی در کتابخانه‌های تخصصی در مورد موضوع از سوی دیگر است. و اقدام در این زمینه به پژوهندگان این بخش توصیه می‌گردد.</p>	

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	بررسی و نقد منابع و مأخذ
۱۴	فصل اول: نگاهی به خلیج فارس در دوران باستان
۱۸	۱-عیلامیان
۲۱	۲-دوره‌ی هخامنشی
۲۴	۳-دوره‌ی سلوکی و اشکانی
۲۸	۴-عصر ساسانی
۳۴	فصل دوم: بنادر فارس و کرمان از ورود اسلام تا قرن هشتم هجری
۳۶	۱-مهریان
۴۳	۲-سینیز
۴۷	۳-جَنابَه
۵۲	۴-تُوجُّج
۵۶	۵-سیراف
۶۶	۶-نجیرم
۶۷	۷-حصن ابن عماره
۶۹	۸-سورا
۷۱	۹-هرموزکهن یا ساحلی

فصل سوم: بنادر خوزستان از ورود اسلام تا قرن نهم هجری ۸۱

۱-عبّادان (آبادان) ۸۳

۲-دورق ۹۳

۳-ماچول (معشور یا ماهشهر) ۹۸

۴-هندیان یا هندیجان ۱۰۲

۵-ری شهر ۱۰۸

فصل چهارم: جزایر ایرانی خلیج فارس از ورود اسلام تا تشکیل دولت صفوی ۱۱۵

۱-جزیره‌ی هرموزیا هرمز جدید ۱۱۶

۲-قشم (ابر کاوان) ۱۲۸

۳-قیس (کیش) ۱۳۳

۴-خارک ۱۴۴

نتیجه ۱۵۲

فهرست منابع مأخذ ۱۵۵

فهرست اعلام (کسان و خاندان‌ها ادیان و مذاهب، مکان‌های جغرافیایی) ۱۶۵

مقدمه

همه‌ی ما از تاریخ آموخته‌ایم که الفبای آبادانی آب است و نخستین تمدن‌های بزرگ بشری نیز در کنار رودخانه‌های بزرگ و یا دریاها شکل گرفته‌اند. همچنین تاریخ گواه آن است که انتقال دستاوردهای تمدنی نیز بیشتر از طریق دریا و تجارت دریایی صورت گرفته است. در این زمینه تبادل دستاوردهای تمدنی سواحل و جزایر دریای مدیترانه و ارتباط دریایی سرزمین بین‌النهرین و سواحل خلیج فارس با سرزمین هند و آفریقا شاهدی بر این مدعا است .

سرزمین ایران نیز با توجه به هم‌جواری با خلیج فارس و موقعیت مهم ارتباطی که این خلیج برای آن به وجود آورده دارای اهمیت ویژه‌ای بوده و هست، بدین جهت که حمل و نقل کالا و تجارت و بازرگانی از راه دریا در روزگاران گذشته نیز به دلیل دشواری‌های گذر از خشکی و عدم امکان حمل حجم وسیعی از کالاها بر روی چهارپایان، حتی از امروز هم اهمیت بیشتری داشته است .

توسعه‌ی قلمرو اسلامی با مرکزیت بغداد تا بخش‌هایی از هند و چین از یک‌سو و تا آفریقا از سوی دیگر، امنیت و آرامش ایجاد شده در دوران اقتدار خلافت عباسی در قرن سوم ه ق و تأسیس دولت محلی آل بویه در قرن چهارم ه ق در سرزمین فارس و گسترش سیطره‌ی آن بر بخش‌های وسیعی از این خلیج سبب شد تا خلیج فارس از طریق بنادری همچون سیراف و جزایری در این منطقه نقش مرکز و واسطه ارتباطات تجاری و بازرگانی سرزمین‌های دور و نزدیک با یکدیگر را ایفا نماید و تا قبل از ورود استعمارگران در اوایل قرن دهم ه ق (شانزدهم میلادی) این نقش به شیوه‌های مختلف کماکان ادامه پیدا کند.

بنابراین نظر به اهمیتی که بنادر و جزایر خلیج فارس در تحولات تاریخ ایران داشته‌اند این رساله در پی شناسایی این بنادر و جزایر و نقش آنها از طریق پاسخ به این سوالات است :

۱- کدام بنادر و جزایر از خلیج فارس حائز اهمیت بوده و هر کدام چه نقشی در تحولات تاریخ ایران در دوره مورد نظر داشته‌اند ؟

۲- جایگاه این بنادر و جزایر در رونق تجارت و اقتصاد ایران تا قبل از ورود استعمار چه بوده است ؟

۳- از نظر فرهنگی و اجتماعی این بنادر چه تاثیری از خود بر جای گذاشته‌اند ؟

بنابراین فرض بر این است که تاثیر مثبت و درخشان بنداری همچون سیراف، هرمز، مهربان، دورق، و جزایر مانند کیش (قیس) و هرمز بر رونق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نواحی هم‌جوار و حتی دور دست در ایران تا قبل از تشکیل دولت صفویه کاملاً مشهود می‌باشد .

در این پژوهش هدف روشن ساختن جایگاه مستقل و غیر وابسته این مراکز اقتصادی ، بازرگانی و ارتباطی و تاثیر آنها بر اقتصاد پویا و فعال نواحی اطراف است .

و این موضوع از این جهت دارای اهمیت است که توانائی‌های گذشته‌ی ملی و محلی بنادر و جزایر ایرانی را به نسل حاضر معرفی می‌کند، و گوشه‌ای از تاریخ این بخش از سرزمین ایران را بازگو می‌نماید.

در مورد پیشینه‌ی تحقیق باید گفت که در ارتباط با موضوعیت بنادر و جزایر خلیج فارس تحقیقاتی انجام شده است، اما بیشتر از دوران صفوی تا دوران معاصر را در بر می‌گیرد و کمتر به شکل تخصصی به دوران از ورود اسلام تا صفویه پرداخته است. دیگر این که همه‌ی بنادر و جزایر را شامل نشده است .

حدود زمانی تحقیق مورد نظر همان‌گونه که در بالا اشاره شد از ورود اسلام تا تشکیل دولت صفوی (۹۰۷ ه.ق) یعنی نه قرن را شامل می‌شود .

شیوهی اجرای این تحقیق روش گردآوری اطلاعات بوده که طی آن از کتابخانه‌های تخصصی علوم انسانی، کتابخانه‌های عمومی و بعضی از مراکز مرتبط با موضوع استفاده شد و همچنین در مرحله‌ای از پژوهش میدانی یعنی بازدیدها از بنادر، جزایر و یا آثار باستانی مورد نظر مبادرت گردید و پس از فیش‌برداری و دسته‌بندی منابع و جمع‌آوری اطلاعات لازم نسبت به تجزیه و تحلیل اطلاعات و تدوین پایان‌نامه بر اساس چهار فصل اقدام شده است.

پس از مقدمه منابع و مآخذ مورد بررسی و نقد قرار گرفتند و پس از آن فصل اول با عنوان نگاهی به خلیج فارس در دوران باستان پیش‌بینی شد تا اطلاعاتی کلی از روند اهمیت خلیج فارس قبل از ورود اسلام در اختیار خواننده قرار دهد. در این فصل ابتداء به تعریف خلیج پرداخته شد و سپس وجه تسمیه‌ی خلیج فارس در طول تاریخ بررسی گردید پس از آن تاریخ مختصر تحولات این آبراه باستانی در دوره‌های عیلامی، هخامنشی، سلوکی و اشکانی و ساسانیان به بحث گذاشته شد. فصل دوم به شناسایی بنادر فارس و کرمان و علت رونق یا شکوفایی و چگونگی ادامه حیات آن‌ها تا پایان قرن هفتم هجری یعنی روزگار زوال و نابودی بنادر و انتقال تجارت و بازرگانی به جزایر، اختصاص یافت. در فصل سوم بنادر خوزستان نیز تا پایان قرن هشتم و آغاز قرن نهم هجری مورد بررسی قرار گرفتند به این علت که در قرن نهم هجری چندان اثری از بنادر خوزستان دیده نمی‌شود و فصل چهارم به بررسی اوضاع جزایر ایرانی خلیج فارس و شناسایی این جزایر و نقش اقتصادی ارتباطی آن‌ها اختصاص یافت این جزایر عبات بودند از خارک، قیس (کیش)، قشم و هرمز. اگر چه در خلیج فارس جزایر دیگری بودند که در قلمرو ایران قرار داشتند اما تا زمان مورد بحث این رساله از اهمیت چندانی برخوردار نبودند و در منابع متقدم مطالب چندانی در مورد آن‌ها یافت نمی‌شود، بنابراین فقط جزایر فوق مورد بررسی قرار گرفتند و در پایان فهرست اعلام و پس از آن فهرست منابع و مآخذ آورده شده است.

بررسی و نقد منابع و مآخذ

این رساله اوضاع مختلف بیش از پانزده بندر و جزیره از بنادر و جزایر ایرانی خلیج فارس را به مدت نه قرن بررسی کرده است. با توجه به مدت زمان و تعدد مناطق مورد بررسی لازم می‌نمود که منابع زیادی مورد مطالعه و استفاده قرار گیرند و لهذا منابع مورد استفاده این پژوهش متنوع و متعدّدند یعنی هم منابع تاریخ عمومی و تاریخ محلی و هم منابع جغرافیایی و سفرنامه‌ها مورد استفاده واقع شده‌اند. اما نظر به اهمیت موضوع و کم سابقه بودن آن از یک سو و تخصصی بودن آن از سوی دیگر، ایجاب می‌نمود که منابعی مورد استفاده قرار گیرند که به نحوی در زمان مورد بررسی و یا حداقل نزدیک به آن دوران تالیف شده باشند و به این جهت است که بیشتر از منابع کهن و متقدم استفاده شده و البته از بعضی از تحقیقات و تألیفات معاصرین نیز بهره برداری شد که به شرح ذیل می‌باشند:

الف - منابع کهن (قدیم)

۱) **المسالک والممالک استخری** : مؤلف این کتاب ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاستخری متوفای سال ۳۴۶ هـ ق است. المسالک و الممالک به عربی تالیف شده است و در قرن پنجم هـ ق به فارسی برگردانده شده است. همان‌گونه که از نام کتاب پیداست این اثر به شرح راهها و شهرها اختصاص دارد. اگر چه قبل از او ابن خردادبه نیز کتابی با همین عنوان تالیف نموده است،

اما کتاب استخری به جهت پرداختن به موضوع بویژه فارس نسبت به کتاب ابن خردادبه ارجحیت دارد به این دلیل که مؤلف خود اهل سرزمین فارس بوده و آگاهی های نسبتاً مفصلی در مورد این سرزمین و دریای مجاور آن یعنی دریای پارس در نیمه اول قرن چهارم هجری ارائه کرده است به گونه ای که فصلی از این کتاب به دریای پارس اختصاص دارد و فصل های دیگری از کتاب در مورد خوزستان، فارس و کرمان نگاشته شده است. کتاب حاوی معلومات ارزشمندی از وضعیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و جغرافیایی این مناطق است و مؤلف بنا بر گفته بعضی از محققین کتاب خود را از روی کتاب صور الاقالیم ابوزید بلخی که اصل آن در دسترس نیست اما وی به آن دسترسی داشته نوشته است. با این توجه که خود او نیز به مسافرت و سیاحت پرداخته و بعضی از مطالب کتاب نتیجه مشاهدات مؤلف است. مشاهداتی که خود از زبان خویش آنها را نوشته است. کتاب المسالک و الممالک با نثری ساده و روان ترجمه شده است. اطلاعات استخری در باره موضوع مورد تحقیق این رساله بسیار مفید و موثر می باشند به این علت که بخش اعظم رساله حاضر به شناسایی بنادر و جزایر خلیج فارس که در سواحل سرزمین فارس قرار داشته اند اختصاص دارد. علی رغم اشکالات عمده ای که در عدم توانایی در تصحیح متن قدیمی کتاب بالاخص در مورد اسامی شهرها مشاهده می شود اما با این وجود در این پژوهش استفاده شایانی از آن به عمل آمد. کتاب مورد استفاده در قرن پنجم هجری ترجمه شده است و توسط ایرج افشار تصحیح شده و انتشارات علمی و فرهنگی در سال ۱۳۴۵ ش آن را چاپ و منتشر ساخته است.

۲) **صورة الارض ابن حوقل**: ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی از نویسندگان قرن چهارم ه ق

و معاصر با استخری است کتاب نتیجه مشاهدات خود مؤلف است که به سیر و سفر در سرزمین های متعدد پرداخته و مشاهدات خود را به شکل بسیار دقیقی همراه با نقشه ثبت کرده است. ترجمه کتاب از عربی به فارسی ساده و روان است و نوشته های او همانند استخری حاوی اطلاعات مختلفی در مورد اوضاع جغرافیایی، مختصات شهرها، محصولات کشاورزی آداب و رسوم اجتماعی، مذهب و تجارت و بازرگانی است. اما علی رغم توصیفات دقیق و جامع ابن حوقل، گاهی اوقات در ترسیم نقشه و تعیین محل دقیق رودخانه ها و یا شهرها و بالاخص در مورد نقشه ی خلیج فارس دچار

اشتباهاتی شده است که به جهت امکانات موجود آن زمان قابل اغماض می باشند.^۱ همچنین بعضی از نوشته های ابن حوقل عیناً همان نوشته های استخری است. که به یقین او توانسته است از کتاب مسالک و ممالک استخری بهره گیرد اما از آن اسمی به میان نیاورده است. مطلب سوم در صورت الارض این است که کاتب نسخه خطی که فردی ناشناخته است در قرن ششم ه ق نتیجه مشاهدات خود را وارد کتاب صور الارض نموده است به گونه ای که تاریخ های قرن ششم ه ق را نیز ثبت کرده است.^۲ در بخش های دوم و سوم این پژوهش از صور الارض استفاده فراوانی شده است. منبع مورد استفاده ترجمه ی جعفر شعار است که در سال ۱۳۴۵ ش توسط انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است.

۳- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم: تألیف شمس الدین ابو عبدا... محمد بن احمد

مقدسی است. وی از دانشمندان نیمه ی دوم قرن چهارم هجری است که قریب به ده سال از عمر خود را به سیر و سفر در سرزمین های مختلف اسلامی سپری کرده است و مشاهدات خود را به صورت کتابی ارزشمند در سال ۳۷۵ ه ق تألیف نموده است نام کتاب به حق زینده ی آن است. بدان جهت که حاوی اطلاعات ذی قیمتی از مشاهدات یا مطالعات و شنیدنی های مستقیم مؤلف است. از نوشته های او چنین بر می آید که مؤلف بر حسب یک وظیفه دینی به تألیف کتاب اقدام نموده است،^۳ و در نوشتن مطالب احتیاط و دقت بسیاری را بخرج داده است و حتی مواردی که برای مؤلف مشکوک بوده یا او به یقین نرسیده است بیان کرده است اما اظهار نظر قطعی نکرده است. مقدسی شرح مشاهدات خود را بسیار مفصل و دقیق نگاشته و از هیچ چیز فرو گذار نکرده است و تصویر بسیار کاملی از اوضاع جهان اسلام در نیمه دوم قرن چهارم هجری بدست داده است. اطلاعات بسیار

۱- مثلاً در نقشه فارس سرچشمه رودخانه طاب را از نواحی اصفهان دانسته و یا در نقشه خوزستان، عبادان را در سمت راست دجله نوشته است که هر دو اشتباه است. (ابن حوقل، ابوالقاسم، محمد، صور الارض، ترجمه ی جعفر شعار، چاپ اول، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵ ش، صص ۲۲، ۳۲)

۲- برای مثال نوشته است: من در سال ۵۳۹ هجری به هرموز رسیدم. (ابن حوقل، همان منبع، ص ۷)

۳- در مقدمه ی کتاب آورده است که برای رضای پروردگارم..... به تألیف کتاب اقدام کردم. (المقدسی، شمس الدین ابی عبدالله، محمد بن احمد بن ابی بکر، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، الطبعة الثانية، لیدن، ۱۹۶۷ م، ص ۱)

سودمندی در مورد مختصات شهرها، فاصله آنها از یکدیگر، در آمد، محصولات، تولیدات، دین و مذهب، زبان، لباس، وسعت، صادرات و واردات، نام شهرها و حتی علل زوال یا شکوفایی آنها نوشته است. بخش‌های عراق، خوزستان، فارس و کرمان در احسن التقاسیم اطلاعات سودمندی در اختیار این پژوهش گذاشته است. در این پژوهش از متن عربی چاپ لیدن سال ۱۹۶۷ میلادی استفاده شده است.

۴) **فارسنامه ابن بلخی**: ابن بلخی مؤلف فارسنامه از سال ۴۹۸ تا ۵۱۱ ه ق در زمان سلطان محمد سلجوقی مستوفی فارس بوده است و در این مدت تا سال ۵۱۰ ه ق کتاب خود را که مختص فارس است تالیف نمود. فارسنامه علاوه بر تاریخ فارس دارای بخش عمده‌ای در مورد جغرافیای فارس است که در آن مفصلاً و به شکل اختصاصی به اوضاع شهرها، رودها، قلعه‌ها و فاصله بین شهرها و به خصوص فاصله‌ی شیراز یعنی مرکز اقلیم فارس تا سواحل پرداخته شده است و این تحولات را تا دهه اول قرن ششم ه.ق. نگاشته است. کتاب علی رغم بعضی ابهامات در مورد محل دقیق شهرها اطلاعات نسبتاً خوبی در مورد سیراف بندر مهم سرزمین فارس و علل ویرانی آن در اختیار خواننده قرار می‌دهد. در مورد تحولات ارجان ولایت غربی فارس که بر رونق یکی دیگر از بنادر فارس یعنی مهروبان موثر بوده است نیز مطالب قابل توجهی دارد. منبع مورد استفاده‌ی این رساله تصحیح لسترنج چاپ دوم، تهران انتشارات دنیای کتاب به سال ۱۳۶۳ ش میباشد.

۵- **معجم البلدان**: تالیف شهاب الدین عبدا... یاقوت بن ابی‌عبدالله رومی یکی از مشهورترین جغرافی نویسان اسلامی قرن هفتم ه ق که در تاریخ و ادب و لغت استاد مسلم بوده است. او خود روزگاری به تجارت مشغول بوده و به عمان و کیش و خلیج فارس مسافرت کرد. و در اثر معروفش نوشته است که بارها به خارک و کیش سفر کرده و آنجا را از نزدیک دیده است. یاقوت علاوه بر مشاهدات خود از نوشته‌ها و احوال دیگران بهره گرفته است. اثر بزرگ یاقوت به عربی و به ترتیب حروف الفبایی تنظیم شده است. توصیفات او از شهرها، ده‌ها، دریاها، رودها و کوهها بسیار دقیق و جامع است. در نوشته‌های خود به تاریخ شهرها وجه تسمیه‌ی آنها، موقعیت، وسعت، رونق و شکوفایی یا زوال شهرها اشاره کرده و از شخصیت‌های معروف هر شهر سخن به میان آورده است. با این وجود اطلاعات اقتصادی کمتری مانند نوع تولیدات محصولات یا تجارت و بازرگانی ارائه

می دهد. در این رساله برای شناسایی وضعیت شهرها در قرن هفتم ه و اوضاع فرهنگی هر شهر از این فرهنگ جغرافیایی بزرگ بهره گرفته شده است. منبع مورد استفاده متن عربی شش جلدی چاپ بیروت ۱۹۹۶ میلادی است .

۶- تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار معروف به تاریخ و صاف : «شهاب الدین عبدالله بن

فضل الله شیرازی» معروف به و صاف الحضرة مؤلف این کتاب است . مؤلف نزد خواجه رشیدالدین فضل ا... همدانی وزیر معروف دوره مغول مقامی داشته است و در عهد غازان خان و الجایتو از معاریف و مشاهیر دربار ایلخانی به شمار می آمده است. و صاف کتابش را در فاصله سالهای ۶۹۷ تا ۷۲۸ ه.ق. به زبان فارسی اما با نثری بسیار دشوار نگاشته است . این کتاب وقایع سالهای ۶۵۶ تا ۷۲۸ ه ق یعنی از فتح بغداد توسط هولاکو خان تا اواسط سلطنت ابوسعید را به تفصیل نوشته است. با توجه به اینکه مؤلف اهل فارس بوده و به خوبی با تاریخ و جغرافیای آن سرزمین آشنایی داشته است، از تاریخ و تحولات منطقه آگاهی‌های مطلوبی ارائه می‌دهد. این رساله از بخش‌های مربوط به تاریخ تحولات فارس در قرن هفتم و اوایل قرن هشتم ه ق بخصوص در مورد تحولات جزایر کیش و هرمز بهره‌ی فراوانی برده است مطالبی که در این کتاب در مورد جزیره‌ی کیش و ملوک قیصر به ثبت رسیده منحصر به فرد هستند و تقریباً در کمتر منبع دیگری یافت می شوند . در این رساله از متن تحریر شده توسط عبدالمحمد آیتی که در موسسه‌ی مطالعات فرهنگی در سال ۱۳۷۲ ش به چاپ رسیده استفاده شده است .

۷- تقویم البلدان: تالیف ابوالفداء اسماعیل بن علی است . مؤلف، کتاب خود را در نیمه اول

قرن هشتم هجری و در سال ۷۲۱ ه ق به پایان رسانده است. اصل کتاب به عربی است و یکی از کتب مفید جغرافیایی تاریخی است، زیرا که علاوه بر این که در هر فصل به توضیح و شرح مختصر بعضی از مناطق و شهرها پرداخته است در پایان همان فصل جدولی نیز آورده که شامل مختصات جغرافیایی شهرها، چگونگی تلفظ نام آنها و وضعیت شهرها و مناطق در زمان تألیف کتاب است. به این جهت اطلاعات فراوانی را در اختیار جستجوگر نام های تاریخی و مختصات شهرها قرار می‌دهد. علاوه بر این در یک بخش جداگانه جزایر مختلف را نیز توصیف می کند و در جدول می آورد . با این وجود بعضی از توضیحات و توصیفات مؤلف مبهم بوده است به گونه‌ای که نمی توان حتی حدود تقریبی بعضی از شهرها یا مناطق را نیز شناسایی کرد . علی رغم این نقص ، در تحقیق حاضر

تقریباً در تمام مراحل استفاده‌های فراوانی برای تلفظ صحیح نام شهرها، و جزایر و وضعیت آنها در قرن هشتم هجری از کتاب فوق به عمل آمد. منبع مورد استفاده نیز ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی است که توسط انتشارات بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۴۹ شمسی به چاپ رسیده است.

۸- مجمع‌الانساب: تالیف محمد بن علی بن محمد شبانکاره‌ای مؤلف از شعرا و نویسندگان

قرن هشتم هجری قمری و اهل فارس است که در سال ۷۳۳ ه ق شروع به تألیف کتاب خود نموده و آن را در سال ۷۳۶ ه ق به پایان رسانیده است. اما چون کتاب در جریان غارت ربیع رشیدی از میان رفت نویسنده کتاب خود را از نو نوشت و وقایع سالهای بعد را نیز بر آن افزود.^۲

با توجه به این که نویسنده اهل فارس است مطالب بسیار سودمندی درباره‌ی سلسله‌های محلی فارس و کرمان مانند ملوک شبانکاره، آل اینجو، آل مظفر و ملوک هرمز و روابط آنها با یکدیگر و با مغولان دارد. مؤلف گاهی اوقات مطالب را آن قدر کوتاه نوشته است که نمی‌توان بهره‌ای از آن به دست آورد. برخی سلسله‌ها فقط اطلاعاتی از نامشان داده شده است نثر کتاب نیز نسبتاً ساده است اما تقریباً تنها منبعی است که در نیمه اول قرن هشتم هجری تالیف شده که بحثی جداگانه در مورد ملوک هرمز و تاریخ آنها هر چند بسیار کوتاه و ناقص دارد، و این رساله در بخش جزایر قیس و هرمز و تاریخ ملوک هرمز و رابطه‌ی آنها با حکومت‌های محلی فارس و کرمان و مغولان و اوضاع سرزمین فارس از منبع تصحیح شده توسط میر هاشم محدث چاپ امیرکبیر ۱۳۶۳ ش بهره مند شده است.

۹- منتخب التواریخ معینی: این کتاب اثر معین الدین نطنزی است. مؤلف کتاب منتخب

التواریخ در دستگاه حکومت تیموریان زندگی می‌کرده و با توجه به حمایت‌هایی که تیموریان از

۱- ربیع رشیدی مجتبع فرهنگی بود در جوار تبریز شامل موسسات مختلف از مسجد و مدرسه و خانقاه و دارالشفاء و دار سیاده و گنبدی و کتابخانه‌ای که به همت خواجه رشید الدین فضل الله ساخته شد. در سال ۷۳۶ ه. ق سلطان ابوسعید در گذشت و به هم خوردن اوضاع و احوال دولت ایلخانی سبب شد خواجه غیاث الدین فرزند خواجه رشید الدین به قتل برسد و ربیع رشیدی به غارت رفت و کتاب شبانکاره‌ای در این میان مفقود شد. (صفا ذبیح الله. تاریخ ادبیات ایران، چاپ دوازدهم؛ تهران، انتشارات فردوس، ۱۳۸۲ ه. ش، جلد سوم بخش دوم، صص ۱۲۷۰، ۱۲۵۰)

۲- شبانکاره‌ای، محمد بن علی، مجمع‌الانساب، تصحیح میر هاشم محدث، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳ ش، ص ۲۷۳

تاریخ نویسی داشته‌اند در فارس کتاب خود را تألیف نمود. منتخب التواریخ به زبان فارسی و با نثری دشوار تألیف شده است. کتاب تاریخ حوادث را تا چند سالی بعد از مرگ تیمور (۸۰۷ هجری) یعنی تا سال ۸۱۷ ه نوشته است. اما همان‌گونه که از نام کتاب پیداست، اثر در حقیقت از گردآوری تواریخ مختلف بوده که از نوشته های کتاب هم این امر آشکار است. اگر چه به نظر می رسد در ثبت سالها چندان دقتی به خرج داده نشده است اما با توجه به اینکه مؤلف برای مدت زمانی در فارس و دربار تیموریان آن خطه حضور داشته است در بیان تحولات اواخر قرن هشتم هجری و اوایل قرن نهم هجری اطلاعات مفیدی در اختیار پژوهشگر قرار می دهد. بالاخص که بخش هایی از کتاب به حکومت های محلی فارس و کرمان پرداخته است و در مورد تاریخ ملوک هرمز در اواخر قرن هشتم هجری مطالب مفیدی در بر دارد که مورد استفاده این پژوهش قرار گرفت. کتاب مورد استفاده: تصحیح پروین استخری و چاپ انتشارات اساطیر به سال ۱۳۸۳ شمسی می باشد.

(ب): تحقیقات معاصر (جدید)

با توجه به این که منابع متقدم به تنهایی جوابگوی همه اهداف این رساله نبوده اند و با توجه به لزوم استفاده از منابع متقدم عربی و تحقیقات خارجی معاصر که به نحوی با موضوع ارتباط داشته اند اما تا کنون ترجمه نشده‌اند و یا در دسترس نیستند و بعضی از نویسندگان معاصر از آنها استفاده نموده‌اند، همچنین احتیاج به بهره گیری از نتایج تحقیقات باستان‌شناسی، این تحقیق در مواردی از تحقیقات و منابع جدید نیز استفاده نموده است که اهم آنها به شرح ذیل است: .:

۱- خلیج فارس: تألیف سرآرنولد ویلسن، مؤلف یک افسر انگلیسی است که در نیمه دوم

قرن نوزدهم میلادی و اوایل قرن بیستم میلادی نمایندگی دولت متبوع خود (بریتانیا) را در خلیج فارس و به‌خصوص سواحل ایرانی آنرا بر عهده داشته است. این کتاب تقریباً تاریخ عمومی خلیج فارس از زمانهای بسیار قدیم تا اوایل قرن بیستم میلادی است. مؤلف به منابع عربی و خارجی اعم از تاریخ یا سفرنامه‌ها دسترسی داشته و از آنها استفاده نموده است. اضافه بر این مؤلف در اواخر قرن نوزدهم میلادی زمانی که هنوز آثار باستانی مورد تخریب ناشی از عواقب توسعه قرار نگرفته بودند دیدن کرده و بسیاری از آثاری که امروز در دسترس نیستند را مشاهده نموده است و بنابراین اطلاعات

ذی قیمت و دست اولی را در اختیار محقق قرار می دهد. گذشته از این، اثر به جهت اینکه اولین اثر کلاسیک معاصر در مورد تاریخ خلیج فارس است دارای اهمیت فراوانی است. به خصوص در مورد جزایر کیش و هرمز مطالب منحصر به فردی دارد با این همه مؤلف گاهی اوقات دیدگاه‌های خود را در نگاشتن تاریخ دخالت داده است و به خصوص در مورد تاریخ معاصر و جدید سعی در توجیه اعمال اروپائیان بویژه دولت بریتانیا در خلیج فارس برآمده است. به هر حال این رساله در بخش‌های مختلف از ترجمه‌ی محمدسعیدی که انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی در سال ۱۳۶۶ شمسی آن را به چاپ رسانده است بهره مند شده است.

۲- جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی: مؤلف کتاب گی لسترنج متولد

۱۸۵۴ م در انگلستان است زبان عربی و فارسی را به خوبی آموخته و کتاب‌هایی همچون فارسنامه‌ی ابن بلخی را تصحیح نموده است او در زمان ناصر الدین شاه به مدت سه سال در ایران اقامت داشته است. کتابش با نثری بسیار ساده و روان ترجمه شده و در واقع مجموعه فشرده و چکیده‌ای است منظم و طبقه بندی شده از تحقیقات و تألیفات جغرافی نویسان مسلمان تا قرن نهم هجری قمری است که در سال ۱۹۳۰ میلادی منتشر شد و در مورد سرزمین‌های شرقی خلافت اسلامی است، که بخش‌های عراق، خوزستان، فارس و کرمان این منبع، اطلاعات بسیار خوبی در مورد جغرافیای تاریخی این مناطق دارد و موقعیت شهرها، محصولات کشاورزی، صنعتی، صادرات و واردات این مناطق و تقسیمات جغرافیایی را در بر دارد اما از نتایج تحقیقات باستان‌شناسی بی بهره است و به همین جهت گاهی اوقات مانند تعیین محل بندر مهروبان دچار اشتباه شده است. با این وجود در نوشتن این رساله در فصل‌های دوم و سوم از آن بهره زیادی گرفته شد. کتاب مورد استفاده، توسط محمود عرفان ترجمه شده که توسط انتشارات علمی و فرهنگی در سال ۱۳۷۳ شمسی برای بار چهارم به چاپ رسیده و منتشر شده است.

۳- ارجان و کهگیلویه «از فتح عرب تا پایان دوره صفوی»: تألیف هانیس گاوبه

است، اوستاد دانشگاه توپینگن آلمان است. این اثر در نیمه دوم قرن بیستم میلادی تألیف شده و در سال ۱۹۷۳ م. به چاپ رسیده است. همان‌گونه که از نام کتاب بر می آید فقط به بررسی اوضاع جغرافیایی و تحولات جغرافیای تاریخی مناطق غرب ایالت فارس یعنی ارجان و نواحی نزدیک به آن پرداخته است. اما با توجه به این که ارجان تا قرن هفتم ه ق بخش‌های زیادی از سواحل خلیج فارس

یعنی از هندیان (هندیجان) تا جنابه و خارک را در بر می گرفت، بنابراین برای این پژوهش مفید فایده واقع شد. این منبع نسبتاً جدید است و از نتایج تحقیقات باستان‌شناسی به خوبی بهرمنده شده و تاریخ حیات شهرها را با استفاده از علم سفال‌شناسی بررسی کرده است. اضافه بر آن خود مؤلف به سیر و سفر در این مناطق پرداخته و به روشی بسیار عالمانه به شیوه‌ی دوره‌های مختلف تاریخی کتاب را تألیف نموده است. اما اطلاعات اقتصادی و سیاسی کمتری در اختیار خواننده قرار می دهد. این رساله از این اثر برای بررسی بنادر جنابه، سینیز، مهرویان، هندیجان و جزیره خارک بهره گرفته است کتاب فوق توسط سعید فرهودی ترجمه شده و انتشارات انجمن آثار ملی ۱۳۵۹ شمسی آن را منتشر کرده است.

۴- آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان: این

کتاب تألیف احمد اقتداری است و در در پایان دهه چهل شمسی تألیف شده است. مؤلف خود با تحقیقات میدانی که انجام داده بسیاری از مناطق را از نزدیک مشاهده نموده و به بررسی آنها پرداخته است. ویژگی‌های برجسته‌ی این کتاب آن است که نخستین اثر جامعی است که توسط مؤلفی ایرانی نوشته شده که با مناطق مختلف ایران به خوبی آشنایی داشته و زبان فارسی را به خوبی می دانسته است.

ویژگی‌های دیگر آن این است که کتاب زمانی تألیف شده است که موج توسعه شبکه راهها و مسکن و عمران در همان زمانها به سواحل خلیج فارس رسیده بود و بنابراین شاهد آخرین بازمانده های آثار قدیم قبل از ویرانی و نابودی بوده است که برای پژوهش حاضر ارزشمند است. اما این اثر نواقصی دارد، از جمله اینکه: مؤلف باستان‌شناس نبوده است و از علم باستان‌شناسی برای شناسایی محلها و مناطق بهره‌مند نشده است، بلکه فقط آنها را مشاهده نموده و به توصیف آنها پرداخته است و گاهی اوقات با حدس و گمان پیش رفته است و در بعضی جاها آثار و نظرات محققین جدید را بدون تأمل پذیرفته است، به خصوص در مورد ری شهر و ماهشهر. این کتاب توسط انجمن آثار و مفاخر ملی ایران در تهران و در سال ۱۳۴۸ شمسی به چاپ رسیده است.

۴- مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس: تألیف عباس اقبال

آشتیانی، مؤلف مورخ مشهوری است که ید طولایی در تاریخ ایران دارد. کتاب در سال ۱۳۱۶ ش در پاریس تألیف شده است و مزیت بزرگ آن این است که به منابع عربی و خارجی که در ایران در

دست نبوده دسترسی داشته و از آنها بهره گرفته است. تحولات جزایر را به شکل مختصر بررسی کرده. به تاریخ معاصر خلیج فارس یعنی سواحل و جزایر آن پرداخته است. اما از جامعیت برخوردار نیست و فقط بعضی از مناطق و جزایر را بررسی کرده و در مورد تاریخ قبل از ورود استعمار مطالب بسیار مختصری ارائه داده است. با این وجود در مورد تاریخ جزایر در عصر نزدیک به ورود اشغالگران به خلیج فارس اطلاعات مناسبی در اختیار خواننده قرار می‌دهد که این رساله در این زمینه از آن بهره گرفته است و مآخذ مورد استفاده توسط انتشارات اساطیر و در سال ۱۳۸۴ شمسی به چاپ رسیده است.

از مقایسه ی منابع قدیمی و مآخذ جدید به این نتیجه دست می‌یابیم که :

منابع قدیمی نسبت به منابع جدید اطلاعات دست اول و منحصر به فردی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند بدان جهت که اکثر این منابع توسط کسانی تألیف و تدوین شده اند که در دوران مورد بحث می‌زیسته‌اند و گاهی اوقات مستقیماً بنادر و یا جزایر مورد بحث را مشاهده کرده‌اند در حالی که مآخذ معاصر برداشتها و تفسیرها و توضیحات کسانی است که بعد از گذشت قرن‌ها با مطالعه منابع کهن و مقایسه‌ی آنها با هم و یا مشاهدات میدانی آثار خود را تألیف نموده‌اند و بنابراین خالی از دخالت رأی و نظر و یا گرایش نویسندگان معاصر نمی‌باشند که در این صورت تکیه بر منابع متقدم اهمیت ویژه‌ای دارد. علاوه بر این منابع قدیمی از گستردگی نیز برخوردارند به این دلیل که شامل کتب تاریخ و جغرافیای عمومی و محلی یا خاندانی هستند، در حالی که مآخذ جدید بیشتر تخصصی هستند و بنابراین محدودترند.